

İSLÂMİYETTEN ÖNCE ARAP YAZISI

Dr. Kemal TUZCU*

المخلص

استعمل العرب قبل الإسلام خطين، أولهما الخط العربي الشمالي المنحدر من القلم النبطي-الأرامي و الآخر الخط المسند أو الخط الحميري الجنوبي. عثر العلماء المستشرقون و العرب في بحوثهم عددا كبيرا من النقوش بالخط الحميري و بالخط النبطي- العربي فطرحوا نظريات شتى في الأقلام التي استعمله العرب في جاهليتهم و في أصل الخط العربي المستخدم في وقتنا الراهن. الخط الحميري أول خط اتخذته العرب خطا في جنوب جزيرة العرب و تمتد جذوره إلى القرن الثامن قبل الميلاد. حروف المسند تبعد عن حروف الخط النبطي- العربي بعيدا. أما الخط العربي الشمالي الذي انحدر من القلم النبطي فهو أصل الخط العربي. سردنا في هذا البحث النقوش النبطية أكثر من النقوش الحميرية مع صورها و معانيها بالعربية وبالتركية.

Bugün Atlantik okyanusu kıyılarından Çin'e kadar uzanan bir coğrafya üzerinde kullanılan Arap yazısı, Latin yazısından sonra Dünya üzerindeki en yaygın yazıdır. Bu yazı İslamiyetle birlikte hızlı bir gelişim sürecine girmiş ve zamanla bir sanat dalı haline almıştır. Şimdilerde bazı Müslüman ülkelerin ve Ortadoğu halklarının yazısı ve aynı zamanda geçmişteki parlak İslam kültürünün anahtarıdır.

Arap yazısı ve alfabesinin kökeni üzerinde ilk bilimsel çalışmalar XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamıştır. Bu tarihten zamanımıza kadar daha çok batılı müsteşrikler ve seyyahlar tarafından, Arap coğrafyasında bulunan tarihi eserler ve bunlar arasındaki kitabeler incelendikçe Arap yazısı ile bir zamanlar Arap yarımadası çevresinde yaşamış diğer bazı kavimlerin yazıları arasında bir benzerlik bulunduğu ortaya çıkmıştır¹. Bu kitabelerin en erken tarihlisi M.S. III. yüzyıl ortalarına aittir. İslamiyetten önceki dönemlere ait bu kitabelerde kullanılan yazıları tam anlamı ile Arap yazısı olarak almak doğru olmaz. Çünkü erken dönemlerdeki kitabelerde pek az Arap yazısı özelliği ve Arapça isimler bulunur. İslamiyetin ortaya çıkışına yakın tarihlere ait kitabelerde ise dil, gramatik yapı gibi özellikleriyle Arap yazısı diyebileceğimiz bir yazı şeklinin belirliğini görürüz.

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Öğretim Görevlisi.

¹ Nihat M. Çetin, "Arap maddesi", T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1991, c.III,

O zamanki nüfusun büyük bir çoğunluğu göçebedir. Yarımada coğrafi şartların elverdiği ölçüde hayvanlarına yiyecek bulmak ve hayatını sürdürmek için yer değiştirir. Bu hayat tarzında yazıya fazla ihtiyaç ve yer yoktur. İslâm öncesi veya câhiliye dediğimiz dönemden, şaşırtıcı bir şekilde divanlar dolusu şiirin veya kitaplar dolusu rivayetin yazılı döneme kadar ulaşabilmesi, yaşam tarzına uygun olarak, burada yazılı aktarımın yerini tutan güçlü bir sözlü aktarım geleneğinin varlığını ortaya koymaktadır. Yazının ise nadiren mezar taşları, mabet portalleri ve duvarları gibi yerlerde kısa metinler halinde, ilkel bir şekilde kullanıldığını görülmektedir.

Sürdükları hayat tarzı nedeniyle olsa gerek Arap yazısını bulanlar bizzat Arapların kendileri olmamış, Araplar kullandıkları yazıları kendilerine komşu olan diğer uluslardan almışlardır. Kuzeyde, yazıları da kendi adları ile anılan Nabatîler, güneyde ise el-Musned veya el-Himyerî yazısı denilen yazıyı kullanan Himyerîler bulunmaktaydı. Arap yazısının kökeni hakkında ortaya atılan teoriler ve görüşler, Arapların yazıyı Nabatîlerden veya Himyerîlerden aldığı yönündedir. Arap yazısı ile ilgili teorileri, Arap tarihçilerin rivayetleri ve müsteşriklerle, çağdaş Arap araştırmacıların teorileri olmak üzere iki kısımda değerlendirebiliriz.

Klasik Arap kaynaklarının çoğu yazıyı tarihsel bir gelişim sürecine ihtimal vermeksizin peygamberlerin ya da bazı kişilerin birden icat ediverdiğini rivayet ederler. Bu rivayetlerin önemlilerini şöyle sıralayabiliriz: bazıları yazının hikayesini Hz.Adem ile başlatırlar. Yazıyı ölümünden üç yüzyıl evvel Hz.Adem'in bulduğunu, kil üzerine yazıp bunları pişirdiğini, Nuh tufanından sonra da her topluluğun kendi yazısını bulup yazı yazdığı belirtirler. Sonra İdris peygamber veya onun oğullarından biriyle yazının başlangıcı arasında bir bağ kurarlar, Hz. İsmail ya da yine onun oğullarından Nasr ve Teymâ'nın yazıyı bulan ilk kişiler olduğu bunların yazıyı bitişik olarak icat ettiklerini daha sonra kardeşleri olan Nebet, Hemîsa' ve Kayzer'in de harfleri ayırdıkları belirtilmektedir.

Kişilerle ilgili bu tür rivayetler dışında yazının icadını bazı mitolojik isimlerden oluşan gruplara bağlayan rivayetler de vardır. Bunlardan biri Arap yazısının *Ebced*, *Hevvez*, *Kelemun*, *Sa'fes*, *Karuşet* adlı kişiler tarafından icat edildiğidir. Buna göre *Ebced*, Mekke ve civarının kralı, *Kelemun*, *Sa'fes*, *Karuşet* de Medyen ya da Mudar tülkelerinin krallarıydılar. Sonra kendi isimlerine göre alfabeyi icat etmişler, kendi isimlerinde olmayan ve *revâdif* adını verilen ث خ د ذ ظ ش غ harflerini de buna ekleyerek

alfabeyi tamamlamışlardır². Ancak bu isimleri okuyanın aklına ilk gelen şey bunların Süryânîce, İbrânîce gibi bazı Sami alfabelerde harflerin artarda sıralanışı sonucu oluşmuş sözcükler olduğudur.

Arap yazısının icadıyla ilgili rivayetlerde çok tekrarlanan bir rivayet de Arap yazısını, Süryânî alfabetesini örnek alarak 'Murâmîr b. Murre, Eslem b. Sidre ve 'Amir b. Cidre adında Tayy kabilesinden üç kişinin icat ettiği rivayetidir. Rivayete göre bunlardan birincisi harflerin şekillerini ve faslı, ikincisi vashı, üçüncüsü ise i'câmı bulmuş ve bunlardan Hiralılar, Hiralılardan Enbârlılar yazıyı öğrenmiş ve yazı bu şekilde yayılmış³. Cevâd 'Ali, *el-Meşrik ve Mecelletu Lugati'l-'Arab* adlı dergilere gönderme yaparak verdiği bilgilerde yukarıda geçen üç ismin kişi adı değil, Süryânîce bazı sıfatlardan geldiğini, *Murâmîr b. Murre* مرامر بن مرة nin aslında ماري بر ماري (Mârâ Mârî ber Mârî) Arapçasıyla سيد السادة ابن السيد (Seyyidu's-Sâde İbnu's-Seyyid) olduğunu ve bu öbeğin Efendi Oğlu, Efendiler Efendisi veya شيخ العلم التام العلم ابن حامل لواء العلم *Bilimin Beyler Beyi, Bilim Bayrağının Taşıyıcısının Oğlu* anlamına geldiğini, *Eslem b. Sidre* (أسلم بن سدره) adının التام العلم شليما بر سدره (*Şelîmâ ber Sidre*) adından bozma olduğunu *İlmi Tam Hattat* الخطاط علمي تام حاتط adından bozma ise عمرأيا بر جدرة (*Amrâyâ ber Cidre*) adından bozma olduğu ve العمداد الحاذق *Usta el veya kol* anlamını ifade ettiğini belirtmektedir⁴. Bu ibareler kişi adları olmayıp usta yazar ve hattatlara verilen sıfatlar olsa da bu sıfatları taşıyan kişilerin Arap yazısının icadına katkıda bulunup bulunmadığı konusunda bilimsel bir kanıt yoktur.

Bir başka rivayette Arap yazısının yine Müsned adlı yazı türünden gelme olduğu için *kesme, koparma* الجزم (el-Cezm) olarak adlandırıldığını anlatır. Yukarıda adı geçen Murâmîr yazıyı el-Musned'ten kesip almış ve buna da el-Cezm adı verilmiştir⁵.

Himyerîlerin Müsned adlı bir yazılarının olduğu belirtilmekle birlikte Subhu'l-A'sâ da ve diğer bazı eserlerde İbn Hişâm'dan nakille Arap yazısını

² Cevâd Alî, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, et-Tab'atu's-Sâniye, Câmi'tu Bagdâd, Bagdâd 1993, c.VIII, s. 164

³ Cevâd Alî, c.VIII, s. 157

⁴ Kemal Tuzcu, "Arap Yazısının Ortaya Çıkışı I" *Nusha*, Yıl:1, Sayı:2, Ankara, Yaz 2001, s.159

⁵ Cevâd Alî, c.VIII, s. 158

ilk kullanan kişinin Himyer b. Sebe' olduğunu ve buna da rüyasında öğretildiği belirtilmektedir⁶.

Klasik Arap kaynaklarının çoğunda Arap yazısı ile ilgili çeşitli rivayetler verilse de bunlar yukarıda verilen rivayetlerle benzer şekildedir.

XVIII. yüzyılda başlayan XIX. Yüzyılda yoğunluk kazanan arkeolojik kazılar eşliğinde yapılan araştırmalar sonucu, Ortaçağ boyunca rivayetten öte gitmeyen, bazı bilgiler bir tarafa bırakılarak bilimsel kanıtlarla Arap yazısı, çıkış noktası ve gelişim aşamaları hakkında somut ve tutarlı bazı bilgilere ulaşılmıştır.

Bu araştırmaların sonuçlarına göre ortaya atılan bazı görüşlere geçmeden önce, Arapların yazıyı aldıkları Himyerîler ve Nabatîlerin kim olduklarını, nerelerde yaşadıklarını ve hayat tarzlarını kısaca gözden geçirmek uygun olacaktır.

Arap yarımadasının fiziki yapısına bakıldığında, kuzeyinde, bu günkü Suriye ve kısmen Ürdün civarının, güneyde de, bu günkü Yemen civarının iklim olarak tarıma ve dolayısı ile yerleşik hayata uygun olduğu görülür. Yarımada'nın kuzeyi dışında Suriyenin güneyinden Yemenin kuzeyine kadar olan bölge çöldür. Batılı tarihçiler, bu coğrafi durumu göz önüne alarak bu bölgeyi *Arabia Deserta*⁷, Yemen bölgesinin de bulunduğu Güney Arabistan'ı *Arabia Felix*⁸ olarak isimlendirmişlerdir. Nitekim nüfus da bu coğrafi gerçeğe göre şekillenmiştir. Güney Arabistanda başlangıçta *el-'Árabu'l-'Árîbe* adı verilen ve ırk olarak gerçek Arap olan *Kahtânîler* yer almış, kuzeyde ise, *el-'Árabu'l-Musta'aribe* adı verilen ve sonradan Araplaşmış bazı *Adnânî* kavimler yer almıştır. Bunların dışında Kızıldeniz'in iç kesimlerinde, *Mekkê*, *Medîne*, *Tâ'îf*, gibi kuzey-güney ticaret yolları üzerinde bazı şehirler vardı.

Asurlular, Aramîler gibi büyük imparatorlukların çöküşünden sonra Kuzeyde, *Nabatîler* tarih sahnesine çıkmış ve M.Ö.312-311- M.S.106 yılları arasında, yani Helenistik devir boyunca buralarda hüküm sürmüşler, Medâ'înu Sâlih, Petra, Ölüdeniz'in güneydoğusu ve kuzeyde Şâm'a kadar olan çizgide kuzeybatı Arabistan ticaret yollarını kontrolleri altında

⁶ Tuzcu, 159.

⁷ Cevâd Alî, c.I, s. 163-164; *Arabia Deserta*: Çöl Arabistanı.

⁸ Bereketli, mutlu Arabistan Felix : mutluluk, bereket, uğur anlamındadır. Yemen ismi de aynı anlamlardadır.

tutmuşlardır⁹. Nabatîler Arap kökenli, Arapça konuşan fakat başta ticaret, dini törenler vb. amaçlar için ilk zamanlarında Âramî yazısını kullanan yarı göçebe bir halktır¹⁰. M.Ö. II. Yüzyılın sonlarına doğru yine Aramî alfabesinden uyarladıkları bir alfabe oluşturdukları, bu alfabenin ancak M.Ö. I. Yüzyılın ortalarında olgunlaştığı ve Hıristiyanlığın ilk zamanlarında artık yazılarının standart hale geldiği görülmektedir¹¹. Ziraat ve ticaretle uğraşmışlar, kuzey Arabistan, Sina ve Ürdün civarında yaşamışlardır. Önemli şehirleri, başkent Petra, Hicr (Medâ'înu Sâlih) ve Busra'dır¹². Nabatî devletinin M.S. II. Yüzyılın başlarında ortadan kalkmasına rağmen Nabatî yazısının üç yüzyıl kadar daha kullanıldığı ortaya çıkarılan kitabelerden görülmektedir¹³.

Güney Arabistan'a gelince, buralarda tarihi bilinen en eski devlet Main (Minea) krallığıdır. M.Ö.1300-700 yılları arasında hüküm sürmüştür¹⁴. Hemen hemen aynı dönemlerde Kataban krallığı ve bunların son zamanlarına doğru da Sebe devleti ortaya çıkmıştır. Başkenti Ma'rib olan Sebeliler, kendi zamanlarına göre ileri sayılabilecek bir inşaat tekniği ile Ma'rib seddini inşa etmişler ve bir sulama sistemi kurmuşlardır. Bol yağmur alan bu bölgede insanlar, baraj sayesinde suyu tarımda etkili bir şekilde kullanmaya başlamışlar ve hayatları daha müreffeh bir hale gelmiştir. Ayrıca can ve mal kaybına neden olan sellerden de korunmuşlardır. Sebelilerin zayıflamasıyla Ma'rib seddi bakımsız kalıp işe yaramaz hale gelmiş, halk Yarımada'nın kuzeyine doğru göç etmiştir. Bu devletin, M.Ö.115 senesinde yıkılışının ardından Himyerîler bölgeye hâkim oldular¹⁵. Himyerîler, Sebelilerin zayıflamasıyla bakımsız kalan Ma'rib barajını ve sulama kanallarını ıslah ederek ziraati yeniden canlandırmışlardır. M.S 525 yılında da Habeşliler bu devlete son vermişlerdir. Önceden beri bu bölgedeki devletlerin en önemli gelir kaynaklarından biri de Hindistan, Çin ve Somali gibi ülkelerle deniz yoluyla yaptıkları ticaretten elde ettikleri kazançtı¹⁶.

⁹ Sâlih b. İbrâhîm el-Hasan, *el-Kitâbetu'l-Arabiyye mine'n-Nukûş ile'l-Kitâbi'l-Mahtûl*, Dâru'l-Faysal es-Sekâfiyye, Riyâd 2003, s.31; Johannes Pedersen, *The Arabic Book* (Çev.Geoffrey French) Princeton University Press, New Jersey, Princeton 1984, s. 5

¹⁰ Gev. G.A. Cooke M.A., *A Text-book Of North Semitic Inscriptions*, Clarendon Press, Oxford 1903 s.215

¹¹ David Dringer, *The Alphabet*, Cambridge 1948, 267

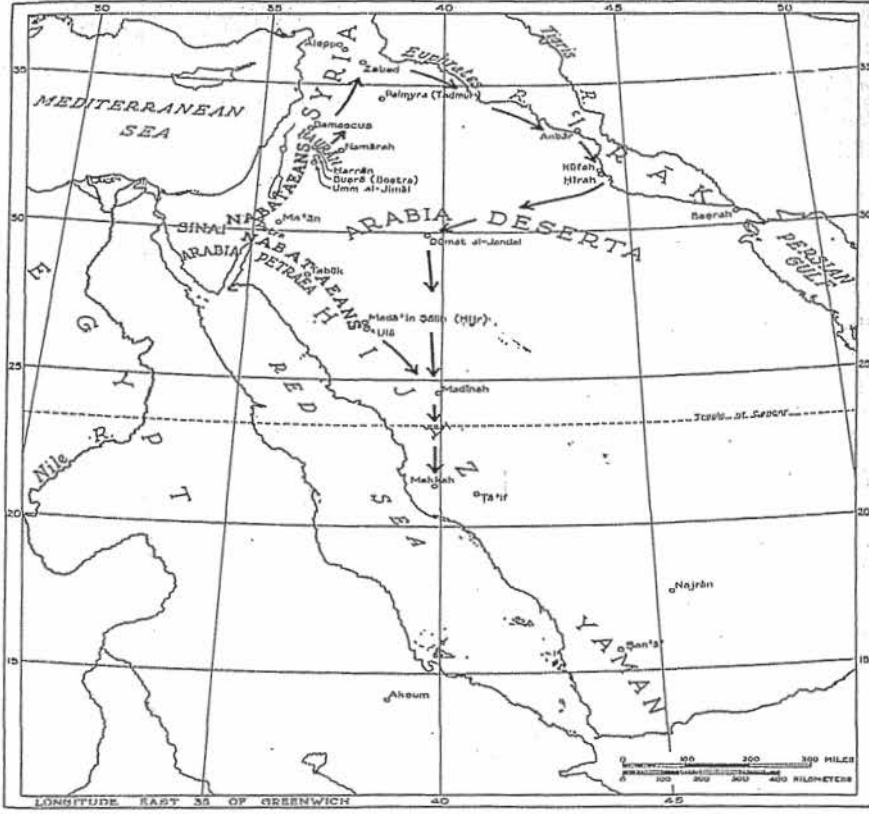
¹² Tuzcu, 160

¹³ Nabia Abbott, *The Rise Of The North Arabic Script And Its Kuranic Development...*, The University Of Chicago Press, Chicago 1938, s.4

¹⁴ Dringer, s.225 ; Cevâd Alî, c.I, s. 73.

¹⁵ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul 1986, c.I, s.115-117

¹⁶ Aynı eser, c.I, s.116-117

Şekil 1: Arap yarımadasının konumu ve Nabatîlerin yaşadıkları bölgeler

Arap yarımadasının güney ve kuzey uçları yani Yemen ve Suriye, siyasi ve kültürel açıdan kendilerine komşu olan diğer ulusların etkisinde kalmışlardır. Çeşitli iç göçler, ticaret ve hacc amaçlı seyahatler bu etkiyi yarımadaının içlerine kadar taşımıştır. Kuzeyde Nabatîler daha çok Ârâmî kültürü etkisinde, güney Arabistan ise başta Habeş, Yunan ve Mısır kültürleri olmak üzere, Kızıldeniz, Sinâ yarımadası ve Akdeniz kıyıları çizgisinde ticari ilişkide buldukları dış kültürlerden etkilenmişlerdir¹⁷. Yazı da bu etkilerin sonucu olarak Nabatîlere Ârâmîlerden, Himyerîlere Fenikelilerden geçmiştir.

Himyerîlerin kullandıkları yazı Güney Sami yazısıdır. Fenike alfabesinden uyarlanmıştır. İlk dönemlerinden beri Yemen civarına hakim

¹⁷ Bâfkiyye vd., s.15

olan devletler, Akdeniz kıyılarındaki diğer ülkelerle yaptıkları ticaret sayesinde buralarda kullanılan Fenike alfabesinden haberdardılar. Muhtemelen alfabeyi buradan alıp kendi dillerine uyarladılar¹⁸. Burada yaşayan Main, Sebe, Kataban, Hadramut devletlerinin aynı kökten gelen bir yazıyı, bazı küçük değişikliklerle alarak kullandıklarını görüyoruz. Bu yazıyı güney Arabistan'da kullanan son devlet ise Himyerîler olmuştur. Sadece güneyle kalmamış, Himyerî nüfuzu Arabistanın ortalarına kadar ilerleyince bu yazı Hicaz'a kadar ulaşmıştır. Himyerî devleti M.S. 525 yılında Habeşistan'daki Aksum kralı tarafından ortadan kaldırılınca bölge Habeş hakimiyetine girmiştir. Hz.Muhammed'in doğduğu yıllarda ölen, Aksum'un kralının San'â valisi Ebrehe'nin, Me'rib seddine Himyerî yazısı ile bir kitabe yazdırdığı rivayeti bu yazının M.S.570'li yıllara kadar kullanılmış olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Medîne'de Urve kuyusu yanında akik bir taş üzerine Himyerî yazısı ile yazılmış bazı yazıların bulunması da bu yazının buralara kadar ulaştığını göstermektedir¹⁹.

Arapların İslamiyetten önce kullandığı ilk yazı olan el-Musned adlı yazı, daha uzun bir kullanım ve gelişim dönemi geçirdiğinden, Nabatî yazısına göre harfleri daha simetrik ve düzgündür²⁰. Alfabede 29 sessiz harfi vardır. Bu harfler bu günkü Arap yazısında olduğu gibi bitişik değil, Latin alfabesindeki gibi ayrı ayrı yazılmaktadır. Harekeleri ifade eden harfler ya da diğer işaretler yoktur. Sükun, medd ve şedde gibi yazı işaretleri de bulunmaz. Harf tekrarı gerektiğinde o harf iki defa yazılmaktadır. Dişillik alameti olarak sözcüğün sonuna X harfi benzeri bir işaret eklenir²¹. Harfu't-Ta'rif yani belirlilik edatı olarak sözcüğün sonuna, Latin alfabesindeki N harfi benzeri bir Nûn sözcüğün sonuna eklenir. Kuzey Arap yazısında belirsizlik için bir alamet yokken, Musned'te özel tekil isimlerin ve belirlilik edatı alabilen tekil cins isimlerin sonlarına, belirsizlik takısı olarak M harfi benzeri bir şekil eklenir²². Sözcükleri birbirinden ayırmak için boşluk bırakmak yerine dikey bir çizgi kullanılmaktadır. Satır düzeni diğer bütün Sami alfabelerde olduğu gibi sağdan sola doğru yazılmaktadır. Ancak bazen solda biten yazı, üst satırdan devamla soldan sağa doğru gidebilmektedir²³. Aşağıda el-Musned ya da Himyerî yazısının bir alfabesi verilmiştir²⁴.

¹⁸ Isaac Taylor, *The Alphabet*, London, 1883, c. I, s.342

¹⁹ Sâlih b. İbrâhîm el-Hasan, s.25

²⁰ Johannes Pedersen, s. 3

²¹ Bâfkiyye vd., s.70

²² Bâfkiyye vd., s.76

²³ Ali,Cevâd, c.VIII s. 210

²⁴ Bâfkiyye vd., s.121

Ⲁ Ⲁ	d	ض	Ⲁ	'	ا
Ⲁ	t	ط	Ⲁ Ⲁ	b	ب
Ⲁ Ⲁ Ⲁ	z	ظ	Ⲁ X	t	ت
Ⲁ	c	ع	Ⲁ Ⲁ	t	ث
Ⲁ Ⲁ Ⲁ	ğ ğ	غ	Ⲁ Ⲁ	g	ج
Ⲁ Ⲁ	f	ف	Ⲁ Ⲁ	h	ح
Ⲁ	q	ق	Ⲁ Ⲁ	h	خ
Ⲁ Ⲁ	k	ك	Ⲁ	d	د
Ⲁ Ⲁ	l	ل	Ⲁ Ⲁ	d	ذ
Ⲁ Ⲁ	m	م	Ⲁ Ⲁ	r	ر
Ⲁ	n	ن	Ⲁ Ⲁ	z	ز
Ⲁ Ⲁ	h	ط	Ⲁ Ⲁ	s	س ¹
Ⲁ Ⲁ	w	و	Ⲁ Ⲁ	g	s ²
Ⲁ	y	ي	Ⲁ Ⲁ	g	s ³
			Ⲁ Ⲁ	s	ص

Şekil 2: Himyerî alfabesi, Arap ve Latin harfleri ile karşılıkları.

Çeşitli dönemlerden zamanımıza yaklaşık 10.000 kadar el-Musned alfabesi ile yazılmış kitabe ulaşmıştır. Bunların çoğu milattan sonraki döneme aittir ve taş, bronz gibi malzemeler üzerine yazılmıştır. Bunlar günlük hayat ve sulama düzenine ilişkin metinler, dini metinler ve ticaretle ilgili metinler, mezar taşları vb. Aşağıdaki şekilde Yemen civarında el-Fâw kasabasında bulunan bir Müsned yazıtı görülmektedir²⁵.

²⁵ Bâfkiyye vd., s.342

Şekil 3 el-Fev kasabası kitabelerinden biri

عجل بن هفعم بنى لأخيه ربال
بن هفعم قبرا وله و لولده
و مرأته و أحفاده و أحفاده أحفادهم
و نسانهم الحرائر من آل علوان
فأعاده بكهل و لاه و عثر
أشرق من كل ضيق و ونى
و شر و زوجاتهم أبدا

و من كل خسارة و الا فلتمطر

السماء دما و الأرض

سعير

İcl b. Hef'am kardeşi Ribial

b. Hef'am için bir kabir yaptırdı.

Onun için, çocuğu, karısı, torunları, torunlarının torunları

Ve Ulvân ailesinden hür kadınları için (bir kabir yaptırdı)

Onu ve kadınlarını sonsuza dek onu, her türlü kötülük, sıkıntı ve zarardan tanrı Lâh ve 'Asar Aşrak'ın korumasına verdi. Hadi, artık gök yüzü kan ağlasın, yeryüzü ateş kussun.

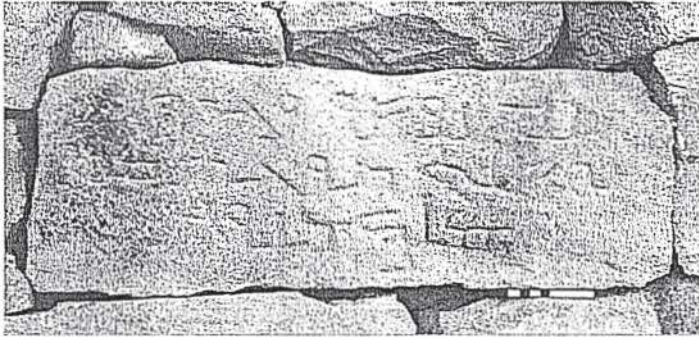
Araplar tarafından İslamiyetten önce kullanılan başka ve yine el-Müsned özelliklerini gösteren başka yazılar da vardır. Şam'ın güneyi veya Yukarı Hicaz yörelerinde bulunan bazı yazıtlarda Himyerî yazısı hem de Nabatî yazısından farklı olarak *Lihyânî*, *Semûdî*, *Safavî* yazıları olarak isimlendirilen yazı türlerinin kullanıldığı görülmüştür. Bu yazıtların çeşitli nedenlerle güneyden kuzeye göç eden Arap kabilelerine ait yazıtlar olduğu düşünülmektedir. Bu yazıtların kaynağı, harfler arasındaki belirgin farklılıklara rağmen yine el-Musned ya da Himyerî yazısıdır. Aşağıda Safa bölgesinde bulunan yazıtların birinde, bu yazıda da el-Musned'te olduğu belli bir satır düzeninin izlenmediği görülüyor²⁶.

Şekil 4 Safa bölgesinde bulunan M.S. 129 tarihli Safavî yazısı ile yazılmış bir kitabe

²⁶ Cevâd Alî, c. VIII, 239

İslamiyetten önce Arapların kullandığı ikinci yazı, Kur'ân'ın yazıldığı ve zamanımız Arap yazısının atası Nabatî yazısıdır.

Bugün elde bulunan en erken tarihli Nabatî yazıtı Tenûh kralı Cezîme'nin mürebbisi Fihir b.Selî'nin mezar taşıdır. Yazıt doğu Ürdün'de, Havran civarında Ummu'l-Cimâl adlı yerde Enno Littmann tarafından bulunmuştur²⁷. Üzerinde tarih bulunmayan yazıtın tarihi, Littmann ve De Vogue tarafından M.S. 270 olarak tahmin edilmektedir²⁸. Yazıt Tenûh kralı Cezîme'nin mürebbisinin mezar taşıdır²⁹.

9-7-7 9-7-7 9-7-7
9-7-7 9-7-7 9-7-7
9-7-7 9-7-7 9-7-7

Şekil 5: Fihir b. Suley'in mezar taşı

²⁷ Şevkî Dayf, el-Asru'l-Câhilî, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1960, s.35; et-Tahir Ahmed Mekki, Dirâse fî Masâdiri'l-Edeb, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1999, s.30-32

²⁸ Mekki, s.32

²⁹ <http://images.google.com.tr/imgres?imgurl=http://www.strabon.org/portfolio/galleries/dossiers/jordan/ummajammal/nabatean-inscription-photo>. 2008

Bu yazıtın Arap günümüz Arap harfleri ile yazılışı şu şekildedir:

دنه نفسو فهر
بر سلى ربو جذيمت
ملك تنوخ

Günümüz Arapçası ile yazılışı ve Türkçeye çevirisi şöyledir:

هذا قبر فهر
بن سلى مرىي جذيمة
ملك تنوخ

Arapçası: *Bu Tenûh kralı Cezime'nin mürebbsi Fihr b. Suley'nin mezarıdır.*

Bu yazıtı, müsteşrikler Arap etkisi olmayan bir Nabatî yazıtı saymışlardır. Çünkü kelimelerin çoğu Nabatîcedir. Yazı da yine eski Nabatî yazısına uslubünde yazılmıştır³⁰. Littmann'a göre bu kitabenin yazarı Aramice bilen bir Araptır. Çünkü Aramicede olduğu gibi özel isimlerin sonlarına bir Vâv koymuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi bu Vâv harfi aynı zamanda, merfû halde kullanılan damme veya dammenin tenvîni yerine geçmektedir. Kitabede birbiriyle bitişmemiş harfler de bulunmaktadır. İlk satırdaki, arkaik Arapçada *قبر* *kabr mezar* anlamına gelen *نفسو* sözcüğünde³¹ *ذ* ve *ف* harfleri bitiştirilmemiş, ikinci satırda ise *جذيمت* sözcüğünde *ذ* harfi ile, ortada açıkça fark edilen *ي* harfi bitişmemiştir³².

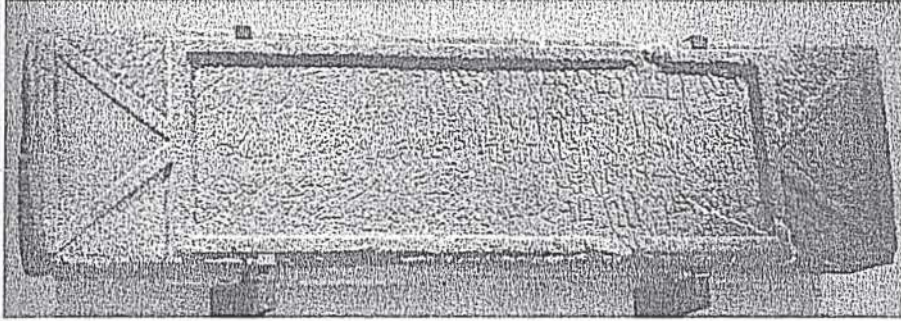
Kronolojik bir sırayla gittiğimizde bu kitabeden sonra incelememiz gereken kitabe *en-Nemâra* kitabesidir. Bu kitabeyi 1901 yılında Dussaud ve Macler, Şam yakınlarındaki ed-Durûz dağının doğusunda bulunan eski bir Roma yerleşkesinden 1.5 km uzaklıkta bulmuşlardır. M.S.328 yılında ölen Hira kralı İmru'u'l-Kays'ın mezar taşına kazınmış bir yazıttır³³.

³⁰ Sâlih b. İbrâhîm el-Hasan, s.39

³¹ Mekkî, s.32 (dipnot)

³² Aynı eser, s.32

³³ Aynı eser, s.33: <http://www.mo33.com/vb/showthread.php?t=20281>, 2009

رَبِّهِمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ
عَمَّا كَانُوا يَعْلَمُونَ
عَمَّا كَانُوا يَعْلَمُونَ
عَمَّا كَانُوا يَعْلَمُونَ
عَمَّا كَانُوا يَعْلَمُونَ

Şekil 6: Kırval İmru'u'l-Kays'ın mezar taşı

Bu kitabenin günümüz Arap harfleri ile yazılışı şu şekildedir³⁴:

تي نفس (نفس) مر القيس بر عمرو ملك عرب كله ذو اسر التاج
وملك الاسديين و نزر و ملوكهم و هرب مذحجا عكدي و جا
بزجي في حبيج نجرن مدينة شمر و ملك معدو نزل بنيه
الشعوب و و كلهن فرسو لروم فلم يبلغ ملك مبلغه
عكدي هلك سنت 223 يوم 7 بكسلول بلسعد ذو ولده

Metnin günümüz Arapçası yazılışı ve Türkçeye çevrisi şöyledir:

هذا قبر امرئ القيس بن عمرو ملك العرب كلهم الذي حاز التاج
و ملك الاسديين و نزارا و ملوكهم و هرب مذحجا بقوته و جاء.

³⁴ Mekkî, s.33

إلى نزجى في نجران مدينة شمر وملك معدا وانزل بنيه.

الشعوب. كله الفرس للروم فلم يبلغ ملك مبلغه.

في القوة. هلك سنة 223 يوم 7 من كسلول (كاتون الأول) ليسعد الذي ولده.

Bu, bütün Arapların kralı, taca nail olan İmru'û'l-Kays'ın mezarıdır.

Esedlilerin Nizarlıların ve krallarının kralı Muzhic'i kuvvetiyle yenip lider oldu

Şemer'in şehri Necran'ın surlarını aştı, Ma'ad'i aldı.

Evlatlarını ,Hepsi Rum'a akıncılar olmak üzere kabilelere böldü. Hiç bir kral kuvvette onun yerine ulaşamadı.

223 senesi 7 Aralıkta onu doğurana mutlu etmek için öldü.

Yazı geç devir Nabatî yazısı ile yazılmıştır. Harfler birbirine daha fazla bitişmiş ve Arapça sözcüklerin sıkça kullanılmış olduğunu görüyoruz. Cümleler ise fasih Arapçaya yakındır³⁵. Bu metin cahiliye devrinden zamanımıza kadar ulaşan ve Arap dili ile yazılmış ilk edebî metin sayılabilir³⁶. Aslında kitabe dikkatli incelendiğinde Arapça olan kelimeler okunabilmektedir. Fakat Littmann bu yazıtı da Nabatî yazısı ile yazılmış bir kitabe olarak niteler³⁷. Elimizde Nabatî-Arap yazısı içeren başka örneklerde mevcuttur. Ancak bunlar birbirinin benzeri olduğu için bu kadar örnek yeterli görülmüştür.

Musteşriklerin hem yazı hem de dil olarak Arapça saydıkları önemli bir kitabe, Haleb'in doğusunda, Kinnissirîn ve Fırat arasında, Zebed mevkiinde Mâr Serkis kilisesinin harabelerinde arkeolog Sachau tarafından 1879 yılında bulunan³⁸ ve Zebed yazıtı olarak anılan, M.S.512 tarihli yazıtta Arap harflerinin artık iyice belirginleştiği görülür. Kilisenin duvar çıkıntılarında yerleştirilmiş bir taş üzerinde bulunan yazıt Yunanca-Süryânîce-Arapça olmak üzere üç dilde yazılmıştır³⁹.

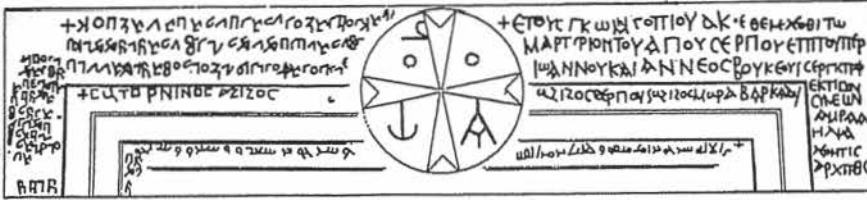
³⁵ Sâlih b. İbrâhîm el-Hasan, s.40

³⁶ Johannes Pedersen, s. 6

³⁷ Mekî, s.34

³⁸ Vehîb el-Cebbûrî, s.31

³⁹ Mehmed Tâhir el-Mekkî, *Târîhu'l-Hatti'l-Arabî ve Âdâbihi*, Mısır 1939, s. 31: <http://www.flavinscorner.com/earliestarabic.JPG>, 2009

bir metin bulunur. Lam ve Elif harflerinin bu günkü şekliyle bitişik olarak yazıldığı görülür. Bazı araştırmacılar bu yazıyı Nabatî etkisinden kurtulmuş ilk Arap yazısı olarak niteler. Ancak gramatik olarak bu etkinin hala sürdüğünü görüyoruz. Sözcüklerin sonlarında Ârâmi veya Nabatî alfabesinde olduğu gibi merfû' hal için Vâv harfi kullanılmıştır:

Şekil 7: Zebed kitabesi

Bu kitabenin metni şu şekildedir⁴⁰:

(بسم) الاله شرحو بر امت منفو و بر مر القيس و شرحو بر سعد و سترو
وشريحو بتميمي

Metnin günümüz Arapçası ile yazılışı ve Türkçeye çevirisi şu şekildedir⁴¹:

⁴⁰ Lidzbarsky, başta parantez içinde verilen ve kitabede tahrip olan yeri بسم şeklinde okumuştur. Ancak Littmann burayı بنصر الاله olarak yorumlamıştır. (bkz. Cevâd Ali, c.VIII, s.176)

⁴¹ Konuyla ilgili çeşitli eserlerde bu metin farklı şekillerde verilmişse de kiliseyi inşa edenlerin ya da ettiren adlarının yazılı olduğu bir yazıdır.

بسم الإله. شرحو بن أمت منقو و هنيء بن امرئ القيس
شرحو بن سعدو، و ستر (ستار-ساتر) و شريح. أتموا

*Allah'ın adıyla (veya Littmann'ın okuduğu gibi Allah'ın yardımıyla).
Şerah b. Ummet Menef ve Hâni' b. İmru'u'l-Kays,*

*Şerah b. Sa'd, Setr, (Sâtir veya Settâr) ve Şerîh (Şureyh)
tamamladılar⁴².*

Suriye'de, yakın bir zamanda, 1965 yılı Haziran ayında, Şam'ın güneydoğusuna 105 km uzaklıkta, Usays dağında bir grup Alman arkeolog tarafından bulunan bir diğer kitabe dört satırlık bir Arapça metin içerir.

Şekil 8: Usays Dağı kitabesi

Son satırda belirtilen tarihten kitabenin M.S.528 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır. Zebed yazıtından yaklaşık 15 yıl sonra yazılmıştır. Kitabe günümüz Arapça harfleri ile şöyle yazılabilir:

ابراهيم بن مغيرة الاوسي

ارسلني الحارث الملك على

سليمان مسلحة سنة

423

Günümüz Arapçası ile yazımı ve Türkçesi ise şu şekildedir:

ابراهيم بن مغيرة الأوسي

أرسلني الحارث على

سليمان مسلحة سنة

423

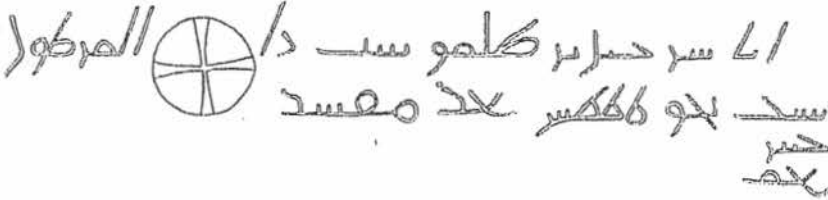
⁴² Cevâd Alî شرحو ismini شرحو şeklinde okumuştur. Ancak diğer bütün kaynaklarda yukarıdaki gibi geçmektedir. (bkz. Cevâd Alî, c.VIII, s.176). مناف و هنيء isimlerinin de هنيء ve هاتىء şeklinde okunmaları da uygundur.

(Ben) İbrâhîm b. Mugîre el-Evsî

El-Hâris beni Süleyman'a karşı (burayı savunmak için) gönderdi. Sene 423.

Metinde adı geçen Hâris, Lahmî krallarından III. Munzir yenen Hâris b. Cebele'dir. El-Hâris M.S.529 yılında Justinyanus tarafından Suriyedeki Arap kabilelerinin başkanı olarak atanmıştır⁴³. Bu kitabenin üslubu ile Zebed kitabesinin üslubu benzerdir. Bu kitabe Arapların câhiliye dönemine ait son kitabe olarak kabul edilmektedir⁴⁴.

Bir diğer kitabe Usays kitabesinden yaklaşık elli yıl kadar sonra yazılmıştır. Şam'ın güneyinde, Havran'da, ed-Durûz dağının kuzeydoğusunda, el-Lecâ denen yerde, Wetztein tarafından 1864 yılında bulunan Yunanca ve Arapça yazılmış bir kitabedir⁴⁵. Kitabe bir kilise kalıntısının portalinde bulunmuştur. Busrâ takvimine göre 463, milâdî takvime göre de 568 yılında yazılmıştır. Aziz Yohannâ el-Mu'ammidân adına dikilen bir anıttır⁴⁶. Çoğu araştırmacıya göre bu yazıt her şeyi ile Arap yazısı özelliklerini taşımaktadır⁴⁷.

Şekil 9: Havran kitabesi

Bu yazıtın günümüz Arap harfleri ile yazılmış hali aşağıdaki gibi olur:

انا سراحيل بر ظلمو بنيت ذا المرطول

سنت 463 بعد مفسد

حيير

بعم

⁴³ Vehîb el-Cebbûrî, s.32

⁴⁴ Sâlih b. İbrâhîm el-Hasan, s.41

⁴⁵ Mekki, s.35

⁴⁶ Johannes Pedersen, s. 6; Mekki, s.35

⁴⁷ Sâlih b. İbrâhîm el-Hasan, s.42

Yazıtı bu günkü Arapçaya aktarırsak şu şekilde yazmamız gerekir:

أنا شراحيل بن ظالم بنيت هذا المرطول

سنة 463 بعد مفسد

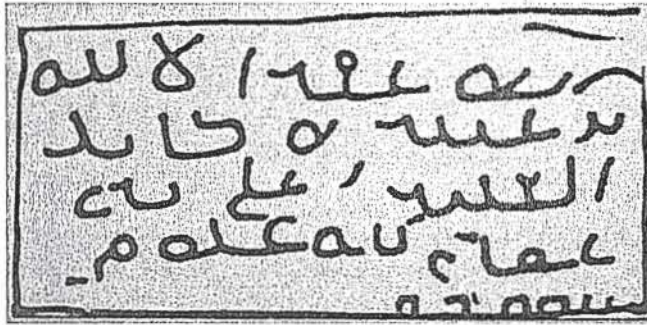
خير

بعام

Ben Şerâhîl b. Zâlim, bu kiliseyi 463 yılında Hayber bozgunundan 1 yıl sonra yaptım.

Bu yazıtı çözen ve Arapçaya aktaran Enno Litmann, buradaki *Hayber bozgunundan 1 yıl sonra* ibaresinin, Gassânî prenslerinden birinin, Hayber şehrine yaptığı saldırıyı gösterdiğini ifade etmektedir⁴⁸.

Yukarıda adı geçen Ummu'l-Cimâl'de tarihi tam olarak tesbit edilemeyen bir kitabe daha bulunmuştur. Bu kitabe *İkinci Ummu'l-Cimâl kitabesi* olarak bilinir. 1905 yılında Princeton Üniversitesi'nden Suriye'ye gelen bir arkeoloji heyeti tarafından *el-Kenîsetu'l-Muzdevece* (Çifte Kilise) adı verilen yerde bulunmuştur. Kilisenin mimari tarzından yola çıkarak bu kitabenin tarihi, miladi VI. yüzyılın sonları olarak tahmin edilmiştir⁴⁹. Hristiyan Araplar tarafından yazıldığı düşünülen bu kitabe, yukarıda verilen ve Kur'ân'ın yazıldığı Arap yazısına doğru bir seyir izleyen üç kitaben farklıdır. Dil olarak Kur'ân Arapçasına yakın olan kitabe yazı olarak çok Nabatî yazısına benzer.

Şekil 10: II. Ummu'l-Cimâl kitabesi

⁴⁸ Mekkî, s.35, (dipnot 1)

⁴⁹ Vehîb el-Cebbûrî, s.33

Yazının günümüz Arapçası ile yazımı şu şekildedir:

الله غفرا لاليه
بن عبیده كاتب
الحليد اعلى بن
عمري كتب عنه من
(يقروه)

Nabatîlerin yazısında bazı isimlerde medd harfi kullanılmaz. Tâ'u'-Te'nîs, yani dişillik alameti olarak açık ت harfi kullanılır. Yazı noktasızdır ve bir harf birden fazla harf yerine kullanılabilir. Aşağıdaki çizelgede ilk sütunda harflerin ikinci sütundaki hangi harfler yerine kullanıldığı gösterilmiştir⁵⁰.

ب ، ن	ب
د ، ذ ، ر	د
ح ، ج	ح
س ، ش	ش
ع ، غ	ع
ط ، ظ	ط
ص ، ض	ص

Nabatîlerin Aramilerden aldıkları yazıda س harfi ve لا lam ve elif karakteri yoktur. Alfabede 22 harf vardır ve bu harfler bu günkü hali gibi değil diğer Sâmi alfabelerdeki sıra ile; *Ebced*, *Hevvez*, *Hattî*, *Kelemon*, *Sa'fes*, *Karuşet* şeklinde aşağıdaki gibi dizilir:

ا ب ج د ، ه و ز ، ح ط ي ، ك ل م ن ، ص ع ف س ، ق ر ش ت

⁵⁰ Vehîb el-Cebbûrî, s.33

Araplar diğer Sâmi dillerinde bulunmayan, Arapçada bulunan, ث خ ذ غ altı harfi de bu alfabeyle ekleyerek kendi alfabelerini oluşturmuşlardır. Sonradan ekledikleri bu harflere *Revâdif* adını vermişlerdir⁵¹. Harf adlarından yola çıkılarak oluşturulmuş bu tekerleme alfabenin akılda tutulmasını kolaylaştırırsa da, sonradan eklenen harfler bu sıralamayı bozduğundan alfabetik sıra yeniden düzenlenmiş ve bu günkü halini almıştır. Bu düzenlemenin ne zaman yapıldığına ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Ancak hicrî I. Yüzyılda veya İslâmiyetin doğuşundan kısa bir süre önce yapıldığı sanılmaktadır⁵².

Sonuç olarak Araplar İslamiyetten önce iki yazı türü kullanmışlardır. Bunların ilki Fenike veya Kenanî alfibesinden uyarladıkları el-Musned adlı yazıdır. el-Musned daha çok Arap yarımadasının güneyinde kullanılmıştır. Himyerî nüfuzuna paralel olarak İslamdan hemen önceki zamana kadar yarımadaının orta kesimlerine kadar ulaşmıştır. Ancak hiçbir zaman bütün Arapların kullandığı bir yazı haline gelememiştir. Aramîlerden sonra bölgedeki siyasi boşluğu dolduran güç haline gelen Nabatîler, seleflerinden aldıkları yazıyı biraz daha geliştirmişlerdir. Onlardan sonrada Mekke merkezli siyasi yapılanmaya doğru geçiş sürecinde Araplar bu yazıyı alıp, kendi ihtiyaçlarına göre bazı değişikliklerle kullanmaya başlamışlardır. Bu yazının, M.S. III yüzyıldan VI yüzyıla kadar geçen üç yüzyılda pek yavaş bir şekilde geliştiği ve hayatta kalıp kalmama kararsızlığı içinde olduğu görülür. İslamın, bu yazının filizlenmeye çalıştığı bir coğrafyada ortaya çıkışı, onu bir din yazısı haline getirmiş ve ulaştığı her yere Arap yazısını da ulaştırmıştır.

Teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- 1- Abbott, Nabia, *The Rise Of The North Arabic Script And Its Kuranic Development...*, The University Of Chicago Press, Chicago 1938.
- 2- Ali, Cevâd, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, et-Tab'atu's-Sâniye, Câmî'tu Bagdâd, Bagdâd 1993.
- 3- Cooke, Gev. G.A., M.A., *A Text-Book Of North Semitic Inscriptions*, Clarendon Press, Oxford 1903.
- 4- Çetin, Nihat M., "Arap maddesi", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991.

⁵¹ Sâlih b. İbrâhîm el-Hasan, s.152

⁵² Aynı eser, s.154

- 5- Dayf, Şevkî, el-Asru'l-Câhilî, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1960.
- 6- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul 1986.
- 7- Dringer, David, *The Alphabet*, Cambridge 1948.
- 8- el-Hasan, Sâlih b. İbrâhîm, *el-Kitâbetu'l-Arabiyye mine'n-Nukûş ile'l-Kitâbi'l-Mahtût*, Dâru'l-Faysal es-Sekâfiyye, Riyâd 2003.
- 9- el-Mekkî, Mehmed Tâhir, *Târîhu'l-Hattî'l-Arabî ve Âdâbihi*, Mektebetu'l-Hilâl Mısır 1939.
- 10- Mekkî, et-Tahir Ahmed, *Dirâse fi Masâdiri'l-Edeb*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1999.
- 11- Pedersen, Johannes, *The Arabic Book* (Çev.Geoffrey French) Prenceton University Press, New Jersey, Prenceton 1984.
- 12- Taylor, İsaac, *The Alphabet*, London , 1883.
- 13- Tuzcu, Kemal, "Arap Yazısının Ortaya Çıkışı I" *Nusha*, Yıl:1, Sayı:2, Ankara, Yaz 2001